

Нестерцова-Собакарь О.В.
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)
УДК 342.7 (477) «19 – 055.2»

ЖІНОЧА ПОЧАТКОВА ТА СЕРЕДНЯ ОСВІТА: ПРАВОВІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розкрито правові основи функціонування жіночої початкової та середньої освіти на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Всебічне використання історичного досвіду дало можливість виділити суттєві чинники становлення руху жінок за рівноправ'я та отримання повноцінного права на освіту. Доведено, що жіноча освіта була важливим рушієм на шляху до цього рівноправ'я незалежно від державної та етнічної належності.

Ключові слова: жінка, правове становище, українські землі, освіта, права, обов'язки, початкова освіта, середня освіта.

Постановка проблеми. У системі цивільних прав і свобод одним з головних є право громадян на освіту. Серед соціальних реформ, що відбулися після відміни кріпацтва, провідне місце посідали реформи у сфері освіти населення. Відкриття земських, думських, міських реальних єпархіальних училищ, встановлення всестанового характеру початкової школи, збільшення кількості вищих і професійних навчальних закладів відігравали прогресивну роль в економічному і культурному розвитку суспільства.

Буржуазному світогляду відповідало гасло рівності усіх перед законом. Право жінок на освіту було частиною цих вимог. Революціонери-демократи пропагували ідеї політичної і соціально-економічної рівності чоловіків і жінок, роз'яснювали, що право жінок на освіту – нерозривна частина жіночого питання, питання про їх політичні і цивільні права. У будь-якому аспекті вивольний рух у суспільстві мав складовою боротьбу за рівноправ'я жінок. А жіноча освіта була важливим рушієм на шляху до цього рівноправ'я незалежно від державної та етнічної належності. Вимоги до надання жінкам права на освіту підтримувалися передовими вченими країни: І.М. Сеченовим, М.І. Пироговим, П.Ф. Лесгафтом, С.П. Боткіним, К.М. Бестужевим-Рюмінім та ін.

Водночас до реального рівноправ'я було ще далеко. Царський уряд намагався принизити значення громадського руху, що розвивався, стосовно захисту прав жінок. У дворянсько-буржуазній періодиці та літературі поширювалася думка, нібито у країні не існує жіночого питання, яке мало місце в

Америці, Англії, оскільки центр тяжіння цього питання для російської жінки полягає нібито не в її цивільних або політичних правах, а перш за все у праві жінок на освіту, що нібито питання про жіночу освіту є абсолютно самостійним питанням, незалежним від успіхів у сфері емансипації жінок [1, с. 1, 10].

Боротьба передової громадськості за права жінок відіграла величезну роль у розвитку руху за жіночу освіту, стимулювала суспільно-педагогічний рух середини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. В умовах переважної неписьменності населення, і ще більшої серед жіноцтва, особливого значення набув рух за жіночу початкову освіту як фундамент усієї освітянської будови.

Отже, метою статті є визначення особливостей правових основ функціонування жіночої початкової і середньої освіти на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперії.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать цифрові дані, зрушення у справі початкової школи почалися ще в дореформений період, одразу після приходу до влади Олександра II. Лише за 1856–1864 рр. у Російській імперії число початкових шкіл збільшилося більше ніж учетверо, кількість учнів зросла у 2,3 раза, а учениць – у 5 разів, досягши 18 % від кількості усіх, хто навчався.

Царський уряд після багаторічного обговорення проєктів Міністерства народної освіти 14 липня 1864 р. затвердив «Положення про початкові народні училища» [2, с. 226], встановив нову систему керівництва початковою освітою, остаточно ліквідував систему управління навчальними закладами, введеною статутами 1804 і 1828 рр. Питання про загальне початкове навчання було обійдене.

На Україні Положення було обов'язковим для Харківського, Одеського, Київського учбових округів, а також для Чернігівської та Полтавської губернії. Згідно з Положенням, до початкових народних училищ було віднесено навчальні заклади відомств: Міністерства народної освіти у містах, посадах та селах, що утримуються за рахунок місцевих товариств і частково за рахунок казни та пожертвувань приватних осіб, та початкові училища, що засновуються приватними особами різного звання; державних маєтностей, удільного та гірного, а також громадські училища; духовного – церковнопарафіяльні училища; а також усі недільні школи ремісничого та робітничого станів як для жіночої, так і чоловічої статі.

Для управління початковими народними училищами створювалися губернські та повітові ради, звіти яких повинні були надаватися попечителям учбових округів [3, с. 91]. Ради училищ ухвалювали рішення про організацію і закриття народних училищ, займалися призначенням і звільненням вчителів і т.п. [4, с. 23]. Положення 1864 р. так визначало головну мету початкових народних училищ: «стверджувати в народі релігійні та моральні поняття та розповсюджувати початкові корисні відомості» [5, с. 13]. Що стосується жінок, то в Положенні було зазначено: «У початкових народних училищах можуть навчатися діти обох статей там, де немає можливості мати окремі училища чоловічі і жіночі» [6, с. 23].

Уряд прагнув не допускати проникнення в початкові училища неблагонадійних у політичному аспекті вчителів. 26 травня 1869 р. було прийнято закон «Про запровадження народних зразкових училищ у деяких губерніях і їх урядове фінансування» [7, с. 138]. У 1874 р. він був поширений і на Україну. 4 липня 1875 р. для училищ такого типу було затверджено тимчасову інструкцію, що проіснувала майже без змін до 1917 р.

Училища відкривалися за умови, якщо земства, приватні товариства або фізичні особи забезпечували їх ділянкою землі, утримували технічний персонал і брали участь у оплаті праці педагогів. У початкових училищах діти вивчали Закон Божий, російську мову (в тому числі в українських губерніях, де чужа мова давалася і хлопчикам, і дівчаткам важко), а у позаурочний час – гімнастику і ремесла для хлопчиків і рукоділля для дівчаток.

Після реформи міського самоврядування 1870 р. з'явилися доступні для більш широких верств населення міські початкові чоловічі та жіночі училища (школи), утримувані за кошт міських громад. Власниками міських училищ могли виступати як уряд, так і органи земського та міського самоврядування, станові установи, приватні особи. Спочатку вони були однокласними і багатокласними. З липня 1912 р. міські училища почали перетворюватися у вищі початкові училища з чотирирічним курсом навчання на базі однокласного початкового училища [8, с. 60].

Особливе місце в системі початкових народних шкіл, де навчалися дівчата, посідали навчальні заклади, що перебували у віданні Святійшого Синоду. 13 червня 1884 року Олександр III затвердив «Правила про церковнопарафіяльні школи», призначені для релігійного виховання дітей. Церковнопарафіяльні школи набули достатньо широкого розповсюдження. У загальноросійському масштабі в системі початкової освіти їх частка становила майже 50 % [9, с. 8]. На Україні в руках церкви знаходилося 48 % шкіл [10, с. 434].

Значно поступалися церковні школи земським і за обсягом навчання жіночої частини населення, хоча залученню дівчаток в церковно-приходські школи керівництво духовного відомства надавало особливу увагу. На його думку, навчання дівчаток у церковно-приходських школах мало дуже важливе значення, тому що дівчатка – майбутні матері сімейств і на них служителі церкви можуть цілком розраховувати як на своїх вірних помічниць і союзників у справі підтримки в народі моральності й впливу православної церкви.

Важливу роль у жіночій освіті другої половини ХІХ ст. відігравали жіночі недільні школи. Однією з перших була відкрита 31 січня 1860 року в будинку другої гімназії Києва недільна школа Нельговської [3, с. 91]. На початку 1860 року у Ніжині була відкрита недільна школа для жінок. У цей же період відкриваються недільні школи у Житомирі [3, с. 97–98], а також (з ініціативи жінок купецького стану) недільна школа при жіночій Фундуклеївській гімназії на Подолі у Києві.

Політика уряду стосовно жіночих недільних шкіл характеризувалася жорстким контролем за змістом навчання та офіційним поділом шкіл на чо-

ловічі та жіночі. Вимагалось, щоб у жіночих недільних школах не були "...засновниками та розпорядниками молоді люди всякого роду служби та звання, але вельми бажано, щоб такими були завжди особи жіночої статі" [3, с. 96].

У 1891 р. недільні школи були вилучені з підпорядкування Міністерства освіти і передані Духовному відомству. На чолі їх мали стояти священики. Навчання робітників понад програми початкової школи загрожувало закриттям школи і зняттям з роботи педагога. Тому викладання часто велося напів-легально.

Проте при такому досить інтенсивному зростанні жіночої початкової освіти залучення жіночої частини населення країни до початкової школи залишалось, як і раніше, надто низьким – 1,3 %, а серед дівчаток шкільного віку, від 7 до 14 років, учениці початкової школи склали 6,4 % [11, с. 484]. Дещо покращилася ситуація до 1900 р. У цей час загальне число дівчаток, що навчалися в початковій школі, складало близько 25 % від загальної кількості тих, хто в них навчався (831544 дівчаток з 3801113). У вказаних школах мали нагоду вчитися: у містах – 1/6 дівчаток шкільного віку, в селах – 1/20 частина дівчаток. За 40 років (1861–1900) число початкових шкіл у Російській імперії зросло більш ніж в 10 разів, кількість дівчаток, що навчалися, – в 22 рази. Їх питома вага серед учнів початкової школи зросла більш ніж в 2,5 раза.

Розвиток жіночої початкової освіти на українських землях у складі Російської імперії був чинником і умовою становлення жіночої середньої освіти. До середини XIX ст. середня жіноча освіта в Російській імперії, у тому числі і в Україні, була представлена незначною кількістю інститутів шляхетних дівчиць – закритих жіночих навчальних закладів, що мали суто становий характер і готували дівчат-дворянок до сімейного та світського життя.

Згідно з «Положенням про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» від 10 травня 1860 р., в містах відкривалися середні жіночі училища. Вони були поділені на училища 1-го розряду (що наближалися до курсу гімназій) та училища 2-го розряду (відповідні курсу повітових училищ). Вони відкривалися в тих містах, громадськість яких виділяла кошти на їх створення. Асигнування з державної казни були незначними.

Зростаюча потреба у безстанових жіночих навчальних закладах та її усвідомлення широкою громадськістю знайшли відображення в активній діяльності представників різних станів щодо збору коштів для відкриття жіночих навчальних закладів у різних губерніях. Так, 26 серпня 1860 року в Полтаві було відкрито жіночу гімназію першого розряду, де у січні 1861 року навчалось 190 дівчат [12, с. 293–294].

Перші жіночі гімназії належали до відомства імператриці Марії, а пізніше – Міністерства народної освіти. На Україні перші жіночі гімназії виникли після Полтавської: у 1865 р. – в Чернігові, 1868 р. – в Одесі, 1872 р. – у Харкові, 1876 р. – у Кременчуці, 1877 р. – в Ромнах, 1878 р. – у Лубнах. На перше січня 1890 року в Харківському навчальному окрузі було 19 міністерських гімназій, в Одеському – 17, у Київському – 13 [12, с. 293–294].

Приватні жіночі заклади (з правами державних) виникали з пансіонів. Вони дотримувалися правил і програм, встановлених Міністерством народної освіти. 1890 р. у Харкові було 5 приватних гімназій та по одній у Києві і Одесі.

Одним з перших виступів, який проголосив необхідність жіночої освіти, була стаття М.І. Пирогова «Питання життя», що була опублікована в журналі «Московська збірка» в липні 1856 р. і поклала початок розвитку суспільного педагогічного руху 60-х рр. XIX ст. Він уперше заявив, що освіта і виховання жінок вимагає великих змін [13, с. 168]. Виступ М.І. Пирогова викликав великий суспільний резонанс і був широко підтриманий передовою російською громадськістю. Реформи жіночої освіти стали невідкладними і необхідними.

«Положення про жіночі гімназії й про гімназії Міністерства народної освіти» від 24 травня 1870 р. суттєво обмежувало громадський вплив на жіночі середні навчальні заклади. Практично нанівець було зведено роль піклувальної ради, а педагогічна втратила право визначати обсяг предметів і підручники та навчальні посібники. Були затверджені перші загальнодержавні навчальні плани і програми жіночих навчальних закладів.

На перше січня 1890 року на Україні в Харківському учбовому окрузі діяло 19 міністерських гімназій, в Одеському – 17, в Київському – 13. Окрім міністерських, функціонували також приватні жіночі гімназії. Так, наприклад, у Харкові їх було 5, в Києві і Одесі – по одній [12, с. 293–294]. Збільшилася чисельність жіночих гімназій на початку XX століття.

Жіночі міністерські гімназії на початку XX ст. лише на півдні України були відкриті у Катеринославі, Маріуполі, Керчі, Бердянську, Євпаторії, Болграді; в Херсоні (дві), Одесі (шість), Миколаєві (дві), Ананьєві, Єлисаветграді (дві), Вознесенську, Новому Бузі. Крім цього, до 1917 р. у краї існувала досить розгалужена мережа приватних та громадських жіночих гімназій [14, с. 10].

Напередодні Першої світової війни було прийнято закон (підписаний Миколою II 1 липня 1914 р.) „Про зміну окремих узаконень про чоловічі та жіночі гімназії, прогімназії та реальні училища” [15]. Ним, зокрема, започатковувалися попечительські ради у приватних чи частково державних середніх навчальних закладах. Вони мали досить широкі повноваження: обирати кандидатів на посади директорів гімназій та прогімназій, інспекторів, наглядачів тощо; наглядати за збереженням майна; визначати розмір оплати за навчання; подавати пропозиції попечителеві учбового округу щодо вдосконалення навчального процесу, зміни структури навчального закладу тощо [15].

Духовне відомство, поруч із початковими, мало і середні навчальні заклади – єпархіальні училища, що відкривалися з дозволу Синоду і мали, за статутом 1868 р., «...викликати і виховати в дітях відданість престолу і Вітчизні» [16, с. 52]. З кінця 60-х рр. XIX ст. в єпархіальні училища приймалися не тільки діти духівництва, але також діти інших станів, для них була встановлена подвійна платня [4, с. 137].

Особи, які закінчили єпархіальні училища, одержували право викладання в початкових народних і церковнопарафіяльних школах. Для педагогічної практики вихованок при єпархіальних училищах відкривалися початкові

школи різних типів (церковнопарафіяльні, недільні і т.п.) До 1889 р. такі школи були започатковані при 23 єпархіальних училищах [4, с. 224]. Постали питання про термінове укомплектування новостворених народних училищ вчительськими кадрами. Між тим наприкінці XIX ст. питання про підготовку педагогічних працівників, передусім жіночої статі, остаточного розв'язання не знайшло. 23 серпня 1903 р. Міністерство народної освіти дозволило викладання усіх предметів у початкових народних училищах особам, які склали іспит на звання домашнього вчителя [17].

Для визначення правових характеристик жіночої освіти на українських землях у складі Російської імперії звернімося до цих моментів у правовому становищі українських жінок в Австро-Угорщині. У другій половині XIX ст. було введено нову систему освіти, зокрема, після реформи шкільництва і заведення загального шкільного навчання в 1860-х рр. народні школи нижчого типу (в селах) були мішані, вищі (організовані в містах) були поділені на школи для дівчат і хлопців. Через те що в Галичині міські школи майже виключно були польськими, українська громадськість заснувала в містах кілька приватних початкових шкіл, в тому числі й жіночих (наприклад, дівочу початкову школу ім. Тараса Шевченка у Львові 1898 р.).

Початками середньої жіночої освіти в Галичині були польські приватні ліцеї з 6 роками навчання, в яких вчилися й українки. Першою українською школою такого роду був ліцей, що здобув широку популярність, заснований завдяки єпископу К. Чеховичу в Перемишлі в 1890-х рр. Перші приватні гімназії для дівчат з польською мовою постали тоді ж у Львові. Перша українська була відкрита 1906 р. у тій же столиці Галичини. На Буковині дівчата навчалися разом із хлопцями в українських гімназіях в Чернівцях, Винниці і Кіцмані. Більша кількість українок вчилася в учительських семінаріях [18, с. 690–691].

Висновок. Таким чином, процеси становлення початкової й середньої освіти та формування відповідної правової бази проходили паралельно на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперії, однак суттєвою перевагою других була поява українських національних навчальних закладів. Отже, жіноча початкова та середня освіта на Галичині та Буковині відіграла дещо більшу роль для формування не стільки правового статусу, скільки правової свідомості жінки на українських землях саме як української жінки. Самим життям невинно формувався новий соціальний статус жінки, зокрема української, і це вимагало не лише відповідного правового закріплення, а й забезпечення необхідних організаційно-правових засад освіти, зокрема початкової та середньої.

Бібліографічні посилання

1. Зинченко Н. Е. Женское образование в России : ист. очерк / Н. Е. Зинченко. – СПб., 1901.
2. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : в 10 т. – СПб., 1865. – Т. 3. : Царствование императора Александра II, 1855–1864.
3. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / К. Д. Ушинский ; гл. ред. А. М. Еголин. –

М. ; Л., 1948. – Т. 3 : Педагогические статьи, 1862–1870 гг.

4. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.

5. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) : учеб. пособие / А. В. Ососков. – М., 1982.

6. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Окт. соц. революции) : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / сост. и автор вводных очерков С. Ф. Егоров. – 2-е изд., перераб. – М., 1986.

7. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1953.

8. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции / под ред. С. А. Каменева ; сост. Н. А. Желваков. – М., 1936. – Ч. 2.

9. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века / В. З. Смирнов. – М., 1954.

10. История Украинской ССР : в 10 т. – К., 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.).

11. Россия в конце XIX в. / под ред. В. И. Ковалевского. – СПб., 1900.

12. Ливрон В. Женские учебные заведения / В. Ливрон // Статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1875.

13. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России, 50–60-е гг. XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л., 1984.

14. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій півдня України у XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Заг. педагогіка, іст. педагогіки та освіти” / В. В. Бобров. – К., 1998.

15. Об изменении некоторых узаконений о мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах : Высоч. утв. 1 июля 1914 г. одобр. Гос. Советом и Гос. Думой закон // Державний архів Харківської області. Ф. 646 : Харківська гімназія для дівчат і хлопчиків Неверової К. Г., оп. 1, спр. 1 Циркулярные распоряжения и другая переписка, арк. 212–213, 212 а, 212 зв.

16. Устав епархиальных женских училищ. – Пенза, 1880.

17. Письмо Министерства народного просвещения попечителю Киевского учебного округа. 23 августа 1903 г. // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 227, спр. 8. Положение об учителях и учительницах рисования и черчения, арк. 43.

18. Жіноча освіта // Енциклопедія Українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – Перевид. в Україні. – К., 1994. – Т. 2. – С. 689–691.

Нестерцова-Собакарь А.В. Женское начальное и среднее образование: правовые основы функционирования на украинских землях во второй половине XIX – в начале XX в. Раскрыты правовые основы функционирования женского начального и среднего образования на украинских землях во второй половине XIX – начале XX века. Всестороннее использование исторического опыта позволило выделить существенные факторы становления движения женщин за равноправие и получения полноценного права на образование. Доказано, что женское образование было важным двигателем на пути к этому равноправию независимо от государственной и этнической принадлежности.

Ключевые слова: *женщина, правовое положение, украинские земли, образование, права, обязанности, начальное образование, среднее образование.*

Nestertsova-Sobakar' O.V. Female primary and secondary education: legal framework of functioning in the Ukrainian lands in the second half of XIX – early in XX century. The article considers the legal bases of functioning of female primary and secondary

education in the Ukrainian lands in the second half of XIX – early XX century. Full use of historical experience, allowed us to identify significant factors affecting the development of women's movement for equal rights and receive equal rights to education. It is proved that female education was an important vehicle towards this equality regardless of state and ethnicity. The best public struggle for women's rights has played a huge role in the development of the movement for women's education, which stimulated public-education movement of the mid 50's – early 60-ies of the XIX century In the conditions of the overwhelming illiteracy of the population, and even greater among women, particular importance is given to the movement for women's primary education as the Foundation of the whole educational structure. The processes of formation of primary and secondary education and the formation of an appropriate legal framework took place in parallel on the Ukrainian lands within the Russian and Austro-Hungarian Empire, however, a significant advantage of the second was the emergence of Ukrainian national training institutions. So, women primary and secondary education in Galicia and Bukowina played a somewhat greater role for the formation of not so much the legal status, legal consciousness of many women in the Ukrainian lands as Ukrainian women. Relentless was formed by the new social status of women, in particular Ukrainian, and this required not only the relevant legislation but also establishing appropriate organizational and legal basics of education, namely primary and secondary.

Keywords: *women, legal status, Ukrainian land, education, rights, obligations, primary education, secondary education.*

Надійшла до редакції 19.05.2016

Сердюк І.А.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.0

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ АКТІВ: АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ ТА НОВІ ПІДХОДИ

Розглянуто існуючі в сучасній юридичній науці підходи до класифікації правових актів. На основі їх аналізу уточнено підстави для видової диференціації волевиявлення право-дієдатних суб'єктів права, а також обґрунтовано ряд нових підходів до поділу категорії «правовий акт» на основі таких критеріїв, як суб'єкти волевиявлення, юридичні наслідки, сфера їх буття, ступінь ефективності та ставлення до них з боку громадянського суспільства.

Ключові слова: *правовий акт, нормативно-правовий акт, акт застосування норм права, акт тлумачення норм права, акт безпосередньої реалізації норм права, легітимний правовий акт, нелегітимний правовий акт.*

Постановка проблеми. Нагальна потреба пізнання правового акта як однієї з форм буття права та самостійного явища правової дійсності в усій багатоманітності його проявів вимагає розробки науково обґрунтованих під-